

РАГОЗІН М.П.

РОЗВИТОК ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ: КІЛЬКІСНИЙ АНАЛІЗ.

[Стаття опублікована в: Наукові записки НаУКМА. – Т. 21. – Політичні науки. – Київ, 2003, с.45-52]

1. Поняття партійної системи.

Розвинута партійна система - це одна з характерних рис сучасної демократії. Слід зазначити, що формування такої системи є відносно недавнім процесом. М. Дюверже у своєму класичному дослідженні політичних партій відзначає: "Ще у 1850 р. ні єдина країна світу (за винятком Сполучених Штатів) не знає політичних партій у сучасному значенні цього терміну... У 1950 р. вони функціонують у більшості цивілізованих країн, усі інші прагнуть їм наслідувати."¹

Партії, без сумніву, є ключовим елементом партійної системи. Проте її все ж не слід зводити до суми партій. У науковій літературі можна зустріти різні визначення партійної системи.

Так, Д. Рей вважає: "...Партійна система не є простою сумою партій, людей і форм активності. Це суперництво між даними партіями у межах конкретного політичного режиму, який надає політичним партіям унікальне значення."²

Відомий дослідник партійної системи, Дж. Сарторі наступним чином визначає її: "Партійна система - це система взаємних дій, які є результатом суперництва між партіями... Вона спирається на взаємні залежності партій; на те, що кожна партія є функцією (у математичному сенсі) інших партій і реагує (у дусі суперництва або іншим чином) на поведінку усіх інших партій."³

Як ми бачимо, дослідники партійної системи підкреслюють властивий їй комплексний характер, присутність внутрішніх і зовнішніх зв'язків, які її скріплюють.

На наш погляд, зручне аналітичне визначення партійної системи запропонував польський політолог А. Антошевський. На його думку, партійна система має наступні риси: - конфігурація політичних партій, що змагаються або кооперуються між собою на основі стабілізованих зразків поведінки, які

¹ Дюверже М. Политические партии. - М., 2000, с.21.

² Rae, D. The Political Consequences of Electoral Laws. - New Haven, 1971, p. 47.

³ Sartori, G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis. - Cambridge, 1976, v. 1, p. 44.

мають бути інституціоналізованими і які визначають взаємні зв'язки між ними як на виборчій, так і парламентсько-кабінетній арені; - сукупність взаємозв'язків між партіями, яка визначає стійкість самої партійної системи; - система кооперативно-змагальних зв'язків між партіями, головною метою якої є репрезентація та реалізація суспільних інтересів в межах державного процесу прийняття рішень; - система зв'язків, що сформована на різних рівнях політичної системи: електоральному, парламентсько-кабінетному та організаційному.⁴

Такий підхід до визначення партійної системи дозволяє аналізувати її як у внутрішньому вимірі (формування "правил гри", яких дотримуються партії у своїх взаємостосунках, становлення партійних структур тощо), так і у зовнішньому вимірі - з точки зору динаміки змін партійної системи, яка детермінується зовнішніми факторами (напр., змінами виборчого законодавства або законодавства про партії, еволюцією уподобань виборців) та характером політичних арен, на яких відбувається взаємодія партій.

Різне розуміння партійних систем (або різні наголоси у їх визначенні) впливає на побудову їх типології. У науковій літературі найбільш відомою є класифікація партійних систем М. Дюверже, який поклав у її основу кількісний критерій.⁵ Відповідно він виокремлює двопартійні, багатопартійні та одно партійні системи.

Ж. Блондель у своїй класифікації партійних систем враховує дві змінні: кількість партій та їх розмір у межах партійної системи. У відповідності до цих критеріїв він вирізняє чотири типи партійних систем: двопартійну, двох з половиною партійну, багатопартійну з домінуючою партією та багатопартійну без домінуючої партії.⁶

Дж. Сарторі при створенні своєї типології партійних систем увів інші змінні: кількість змагаючихся партій (формат партійної системи) та ідеологічна дистанція між ними (механізм партійної системи).⁷ Відповідно до цих критеріїв він запропонував чотирьох елементну класифікацію: система з домінуючою

⁴ Antoszewsky A., Herbut R. *Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porownawcza.* - Wroclaw, 1997, s. 137.

⁵ Див.: Дюверже М. *Политические партии.* - М., 2000

⁶ Див.: Blondel, J. *Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies.* CJPS, vol.1(2), 1968.

⁷ Див.: Sartori, G. *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis.* - Cambridge, 1976, v. 1

партією, двопартійна система та два варіанти багатопартійної системи - помірно і екстремально поляризовані.

У своєму аналізі партійних систем Сарторі вирізняє біполярні та багатополлярні системи, які відрізняються тим, що у біполярній системі, яка зформована окремими партіями або групами партій, які є близькими за своєю ідеологією, політичний центр є слабким. Тому кабінети (однопартійні або коаліційні), які формуються партіями, тяжіють до того чи іншого з полюсів.

Якщо ж полюси партійної системи знаходяться на великій ідеологічній відстані або їм не вистачає консенсусу по відношенню до основних правил політичної гри, то ми маємо справу з поляризованою партійною системою. У такій політичній системі політичні конфлікти проходять з великою інтенсивністю, а шанси досягнення угод на основі консенсусу є невеликими.

Сарторі вважає, що біполярна система має, як правило, доцентрову тенденцію, яка веде до зближення і уподібнення (на рівні програм) політичних партій, в наслідок чого намічається процес деполітизації партійної системи.

Навпаки, багатополіусні поляризовані партійні системи характеризуються відцентровими тенденціями, в них спостерігається значна радикалізація позицій партій, невеликі шанси на вироблення поміркованих політичних рішень.

У політологічній літературі також розроблена низка інструментів для кількісного аналізу партійної системи, які ми будемо застосовувати у нашому аналізі розвитку партійної системи України. Метою даної статті є прослідкувати динаміку української партійної системи, яка обумовлена впливом на неї законодавства (в першу чергу - виборчого законодавства)⁸, а також застосувати загальноприйняті в сучасній політологічній літературі кількісні методи аналізу, що дозволить робити порівняння української партійної системи з партійними системами інших демократичних країн.

1.2. Парламентські вибори 1994 р. і початок формування сучасної партійної системи України.

Розвиток багатопартійної системи є однією з умов формування та функціонування сучасної демократії. При цьому для виникнення

⁸ Змістовний огляд різних типів виборчих систем і їх впливу на партійні системи див. : Р. Таагепера, М. С. Шугарт. Описание избирательных систем. /Полис, 1997, №3.

багатопартійної системи у посткомуністичних країнах потрібна щонайменше відмова однієї партії бути "керуючою та направляючою" силою суспільства.

Формальні перепони для виникнення багатопартійної системи в Україні були ліквідовані разом з відміною у 1990 р. шостої статті Конституції СРСР, яка затверджувала монопольне становище КПРС на політичній арені. Тому вже вибори у Верховну Раду України 1990 р. мали змагальний характер, коли кандидатам від Компартії України протистояли кандидати, які представляли реформаторську течію в Компартії (так звана "Демократична платформа"), з одного боку, а з другого - широкий і різнорідний за політичними орієнтирами його членів громадсько-політичний рух - Народний рух України.⁹ Але все ж першими по справжньому багатопартійними виборами в Україні були дострокові парламентські вибори 1994 р.

До виборів 1994 р. українське суспільство підійшло значно більше політично структуроване, ніж воно було напередодні виборів 1990 р. У 1990 р. в Україні була зареєстрована лише одна нова партія (Українська республіканська партія), у 1991 р. було зареєстровано 7 партій, а у 1992 р. до них додалися ще 6 партій. Найбільш "врожайним" на політичні партії став 1993 р., коли Міністерство юстиції зареєструвало 16 партій - більш, ніж за два попередні роки разом. Після 1993 р. спостерігалось певне зменшення активності у "партійному будівництві".

Вибори 1994 р. до парламенту проходили за мажоритарною системою абсолютної більшості і обов'язкової участі у голосуванні 50% виборців. Парламентарі попереднього скликання не наважилися змінити виборчий закон у напрямку змішаної або пропорційної системи, що дозволило б отримати більш партійно структурований парламент і - за сприятливих умов - політично відповідальний уряд.

В науковій літературі відзначається вплив (прямий або опосередкований) різних типів виборчої системи на формування різних видів партійної системи. Як відзначає М. Дюверже, "мажоритарне голосування у два тури і система пропорційного представництва призводять до багатопартійності".¹⁰ Саме тому збереження в Україні перед парламентськими виборами 1994 р. мажоритарної

⁹ Про вибори 1990 р. до Верховної Ради України див.: Навка І.П., Рагозин Н.П. Аномія или переоценка ценностей? - Донецьк, 1998, с. 20-21.

¹⁰ Дюверже М. Политические партии. -М., 2000, с. 300.

системи з голосуванням у два тури сприяло розвитку багатопартійної системи. Не менш важливим фактором була та обставина, що з ліквідацією політичної монополії КПРС на поверхню публічного життя вийшов раніше пригнічений світоглядний та ідеологічний плюралізм нашого суспільства. Тому політична структуризація суспільства пішла шляхом формування багатопартійної системи.

Оскільки положення діючого на той час законодавства про вибори вимагали явки 50% виборців для визнання виборів такими, що відбулися, то в кількох виборчих округах, де такого рівня участі не вдалося досягти, депутати не були обрані. Тому у парламенті відразу після закінчення виборів з 450 депутатських мандатів виявилися розподіленими лише 388. В кількох округах були призначені повторні вибори.

Лише у січні 1995 року, коли вибори відбулися у ряді округів, склад парламенту став налічувати 405 депутатів (у 45 округах вибори знов були визнані такими, що не відбулися). Це свідчило про те, що нова партійна система, що почала формуватися, не змогла ефективно використати стару виборчу систему, яка вже мало відповідала новим політичним реаліям України, перш за все - ідеологічному та партійному плюралізму. Крім того, на результати виборів вплинула політична апатія виборців, які втомилися від політики і були пригнічені економічними труднощами, викликаними падінням виробництва та інфляцією.

До виборів 1994 р. Україна підійшла, маючи 30 зареєстрованих партій, члени 14 отримали депутатські мандати. Партійний склад парламенту представлено на *Таблиці 1*.

Таблиця 1. Партійний склад Верховної Ради України XIII скликання.¹¹

Партія	Кіл-сть депутатів
Комуністична партія України	90
Соціалістична партія України	15
Селянська партія України	19
Партія праці	5
Громадянський конгрес України	2
Соціал-демократична партія України	2
Партія економічного відродження Криму	1
Партія демократичного відродження України	4
Християнсько-демократична партія України	1

¹¹ Дані наводяться по виданню: "Вибори в Україні 1994 року" (друге доповнене видання). - К.: Міжн. Фондація виборчих систем, 1995, с. 32.

Демократична партія України	2
Народний рух України	20
Українська республіканська партія	11
Конгрес українських націоналістів	5
Українська консервативна республіканська партія	1
Позапартійні	227
Разом	405

З 14 партій, які були представлені у парламенті, лише 6 (КПУ, НРУ, СПУ, УРП, КУН, ПП) висунули своїх кандидатів під час виборчої кампанії самостійно, представники інших партій були висунуті трудовими колективами або використовували право самовисування. Це свідчило про те, що значна кількість українських партій організаційно у той час ще не були готові до проведення виборчих кампаній.

Цей висновок також підтверджується результатами виборів депутатів місцевих рад, які проходили одночасно з парламентськими виборами. Лише найбільш чисельні та/або організовані партії (КПУ, СелПУ, НРУ, УРП, СПУ, КУН, ДемПУ) були здатні на цьому рівні висунути і провести своїх кандидатів. Відносний розмір успіху названих партій на виборах у місцеві ради може бути представленим наступними цифрами: серед депутатів місцевих рад-членів партій депутати від КПУ склали 52%, від НРУ - 13%, СелПУ - 12%, УРП - 6%, СПУ - 5%, КУН - 4%, ДемПУ - 2%.¹² Але при цьому слід зауважити, що в цілому у депутатському корпусі місцевих рад членами партій були лише 4,7% депутатів.¹³

У складі парламенту ліві партії обіймали 30,61% депутатських мандатів, праві партії мали 9,13% мандатів, а центристи - 4,19%. Більш 50% депутатів були безпартійними.

З точки зору політичної географії найбільший успіх ліві партії мали на Сході (52,6% мандатів) і Півдні (44% мандатів) України. У Центрі (25,2%) і особливо на Заході (1,3%) вони мали значно менший успіх.¹⁴ Географія успіху правих та правоцентристських партій була протилежною лівим партіям.

¹² Дані наводяться по кн.: Гарань О.В., Майборода О.М., Ткачук А.Ф., Хмелько В.С. "Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією". - Київ, "КМ Академія", 2000, с. 89.

¹³ Цит. тв., с. 87.

¹⁴ Див.: там же, с. 86.

Вибори 1994 р. виявили невідповідність між формально загальнонаціональним статусом політичних партій в Україні (оскільки згідно закону реєстрація Міністром регіональних партій була неможливою) та їх реальним обмеженням окремими регіонами електоратом.

У парламенті жодна з політичних сил не мала необхідного коаліційного потенціалу для формування стійкої більшості. Така більшість, коли вона виникала, мала ситуативний характер. Крім того, на розвиток партій і партійної системи негативний вплив здійснювала ідея непартійного уряду, згідно з якою кабінет повинен бути позапартійним і займатися господарською діяльністю. Таке розуміння явно плутало управлінську діяльність уряду, яка повинна була враховувати інтереси різних соціальних груп населення країни і тому не могла не бути політичною, з менеджментом великої фірми.

Це хибне розуміння природи діяльності уряду (до речі кажучи, успадковане від радянських часів, коли уряд дійсно був лише виконавцем політики, яку визначали в інших кабінетах) заважало ставити питання про формування політично відповідального уряду, тобто такого що має власну політичну програму і розраховує на підтримку конкретних політичних партій у парламенті.

Практика штучного відсторонення партій від суперництва (а також і співробітництва) на урядовій арені деформувала розвиток партійної системи України. Зрозуміло, що тут мова не йде про те, що представники окремих політичних партій взагалі не були запрошені до складу уряду. Суть справи полягає в тому, що жодна з політичних партій (або їх коаліція) не могли прийняти на себе відповідальність за програму уряду. Відсутність у партій, представлених у парламенті, ефективних важелів впливу на прийняття і здійснення політичних рішень гальмувала розвиток партійної системи України, не сприяла формуванню авторитетних і політично відповідальних партій. З іншого боку, це призводило до появи так званих "партій влади", які створювалися державною бюрократією для політичного прикриття та обслуговування власних політичних інтересів.

1.3. Парламентські вибори 1998 р. і подальша еволюція партійної системи.

Вибори 1998 р. проходили згідно з новим законом "Про вибори народних депутатів України" (1997 р.), який вводив у дію змішану виборчу систему. Закон

передбачав, що з 450 депутатів українського парламенту 225 обираються за правилами мажоритарної системи відносної більшості у 225 одномандатних виборчих округах, а друга половина депутатських місць розігрується у загальнонаціональному багатомандатному окрузі за правилами пропорційної системи. Право висування списків кандидатів у загальнонаціональному окрузі належить політичним партіям або їх блокам.

В цілому закон про вибори був сприятливим для великих партій. По-перше, лише такі партії мали достатній організаційний та кадровий потенціал для проведення виборчої кампанії у загальнонаціональному багатомандатному виборчому окрузі. По-друге, їм сприяла формула визначення переможця у одномандатних округах. Як відзначив М. Дюверже, "мажоритарне голосування в один тур веде до дуалізму партій".¹⁵ По-третє, досить високий рівень виборчого бар'єру (4%), який повинна була подолати партія/блок партій, щоб брати участь у пропорційному розподілі депутатських мандатів, а також сама формула пропорційності (відома як формула Хара-Німейєра), встановлена виборчим законом, теж були корисними для великих партій. Всі перелічені фактори визначали парламентські вибори 1998 р. як крок у напрямку консолідації партійної системи України.

В бюлетень для голосування по загальнонаціональному багатомандатному окрузі були внесені списки 30 політичних партій і блоків. З них 4% бар'єр подолали 8, разом вони отримали 65,79% голосів виборців; 34,21% голосів виборців були віддані партіям, які не подолали виборчого бар'єру. Партійний склад Верховної Ради України за результатами виборів 1998 р. представлений у *Таблиці 2*.

Таблиця 2. Партійний склад Верховної Ради України XXIV скликання.

Партії	% голосів за партійні списки	Кіл-сть мандатів у багатомандатному окрузі і % мандатів	Кіл-сть мандатів у одномандатних округах	Сума мандатів і % від загальної кількості
КПУ	24,65	84 (37,33)	39	123 (27,33)
НРУ	9,40	32 (14,22)	14	46 (10,22)
СоцПУ+ СелПУ	8,55	29 (12,89)	6	35 (7,78)
ПЗУ	5,44	19 (8,44)	-	19 (4,22)
НДП	5,01	17 (7,56)	14	31 (6,89)

¹⁵ Дюверже М. Политические партии. - М., 2000, с.279.

Громада	4,68	16 (7,11)	8	24 (5,33)
ПСПУ	4,05	14 (6,22)	3	17 (3,78)
СДПУ(о)	4,01	14 (6,22)	3	17 (3,78)
Інші партії	-	- (-)	35	35 (7,81)
Безпартійні	-	- (-)	101	101 (22,44)
Разом			448	448 (99,55)

Складено по виданню “Парламент України: вибори-98”. – Київ, 1998.

Якщо оцінювати виборчу систему України (у тій її частині, де вона визначала переможця за правилами пропорційності), використовуючи індекс пропорційності (Ір) Р. Гунтера, то на виборах 1998 р. він за нашими підрахунками склав **82,9**. Високий рівень Ір означає, що всі партії, які входять до складу партійної системи, отримують мандати пропорційно кількості відданих за них голосів виборців. Низький же рівень індексу означає, що виборча система сприяє декільком великим партіям. Як свідчить досвід західноєвропейських країн при використанні пропорційної системи значення індексу Ір коливається у діапазоні від 86 до 98. Таким чином, ми можемо констатувати, що виборче законодавство в Україні сприяло великим партіям.

Збільшення або зменшення Ір пов'язано з таким наслідком виборчої системи, як редукція ефективної чисельності партій. Показчик ефективної чисельності партій пов'язує кількість партій, що діють у парламенті (або беруть участь у виборах), з відсотком отриманих ними мандатів (або голосів виборців). Індекс ефективної чисельності партій (N), розроблений М. Лааксо і Р. Таагепера, є засобом констатації кількості партій, які входять у межі партійної системи при даному виборчому законодавстві.¹⁶

За нашими підрахунками після виборів 1998 р., на *виборчому рівні* індекс N дорівнював **10,39**, а на *парламентському рівні* – **5,04**. Слід зазначити, що у країнах Центральної та Східної Європи середні значення індексу N у 90-х роках склали 6,48 на виборчому і 4,19 – на парламентському рівнях.¹⁷ Можна стверджувати, що у нашій країні використовується досить жорстка модель виборчого законодавства.

Цей же висновок підтверджується підрахунком коефіцієнту редукції виборчої системи (W_r), який визначає різницю між ефективною чисельністю партій на виборчому і парламентському рівнях. Значення коефіцієнту W_r

¹⁶ Див.: Laakso, M., Taagepera, R. Effective Number of Parties: A Measure with Application to West Europe /Comparative Political Studies, 1979, vol 12(1), pp. 3-27.

знаходиться в інтервалі від 1 до 100. Чим менше значення коефіцієнту W_r , тим слабша здатність виборчої системи скорочувати чисельність партій, які змагаються на парламентському рівні. І, навпаки, якщо його значення зростає, то це свідчить про підвищення здатності виборчої системи скорочувати кількість партій, що представлені на парламентському рівні.

Коефіцієнт W_r виборчої системи за нашими підрахунками у 1998 р. дорівнював **53,4**. Для порівняння відзначім, що середня величина цього коефіцієнту у 1990-х у країнах Центральної та Східної Європи складала 35,34.¹⁸

Якою стала партійна система України за наслідками парламентських виборів 1998 р.? Для характеристики партійної системи України ми скористуємося запропонованими П. Майром кількісними критеріями оцінки партій і партійної системи.¹⁹

П. Майр малою партією називає таку, яка на виборах отримує менше 15% голосів виборців. З 8 партій, що подолали 4% виборчий бар'єр, лише КПУ (24,65%) отримала більше 15% голосів виборців. Майр також запропонував наступну класифікацію партійних систем: - якщо дві найбільші партії разом у парламенті мають більше 80% мандатів, то ми маємо справу з системою великих партій; - якщо вони мають 65% мандатів, а 35% мандатів розподіляють між собою усі інші партії, то маємо справу з системою середніх партій; - якщо ж дві найбільші партії контролюють 42% мандатів, а 58% - належать малим партіям, то ми маємо справу з партійною системою малих партій. За цими критеріями партійна система України, де найбільші партії – КПУ і НРУ – разом мали у 1998 р. 37,55% мандатів, є системою малих партій.

До аналогічного висновку ми приходимо при підрахунку індексу фракціоналізації (F) партійної системи за методикою Д. Рея.²⁰ Значення індексу F є контініумом від досконалої однопартійної системи, в якій одна партія отримує всі голоси виборців і де $F = 0$, до повністю фракціонованої системи, у якій кожний виборець голосує за свою партію і де $F = 1$.

Для партійної системи України індекс F у 1998 р. на парламентському рівні (з урахуванням кількості мандатів, отриманих за пропорційною виборчою

¹⁷ Див.: Переход к демократии стран Центральной и Восточной Европы в сравнительной перспективе. /Под ред. А. Антошевского и Р. Хербута. - Донецк, Изд-во "Донбасс", 2001, с. 114.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Див.: Mair, P. The Problem of Party System Change, /Journal of Theoretical Politics, 1989, vol. 1(3)

²⁰ Див.: Rae, D. The Political Consequences of Electoral Laws, Yale UP, 1971 New Haven. Ch. 3.

формулою) дорівнював **0,80**. Схожа величина індексу F була притаманна багатопартійним системам Бельгії (0,82), Фінляндії (0,80), Швейцарії (0,84) у 1980-1994 рр., що свідчить, як відзначають польські дослідники партійних систем, про великий ступінь фрагментаризації партійних систем.²¹

З точки зору політичної географії локалізація підтримки лівих, правих та центристських партій залишилась в цілому по країні такою ж, як і на виборах 1994 р. Варто відзначити лише, що в одномандатних округах на Сході і Півдні, де у лівих партій була значна підтримка виборців на виборах 1994 р., на виборах 1998 р. вони змогли отримати відносно менше мандатів. Але ми гадаємо, що у даному випадку мова повинна іти не про зміну політичних вподобань виборців, а про ефект великих виборчих округів, де перемогу легше отримати кандидату, який має значні фінансові і адміністративні ресурси.

У цьому зв'язку слід відзначити, що дві "партії влади" (НДП і АПУ) при досить помірних успіхах у багатомандатному виборчому окрузі змогли отримати достатньо велику кількість депутатських мандатів (14 і 8 відповідно).

Вибори депутатів місцевих рад, що проходили одночасно з парламентськими виборами, підтвердили слабку організаційну структуру українських партій. Серед депутатів місцевих рад партійні депутати склали лише 7,6%.²²

1.4. Партійна система Україна після виборів 2002 р.

У розвитку партійної системи напередодні і після парламентських виборів 2002 р. необхідно відзначити наступні моменти. Перш за все, з'явився і посилювався новий політичний розподіл партій вздовж вісі "пропрезидентські - антипрезидентські партії". При цьому нова вісь перекриває старі ідеологічні розподіли партій: у стані антипрезидентських сил знаходяться ідеологічні супротивники - ліві і праві партії.

Напередодні виборів 2002 р. парламент зробив декілька спроб змінити виборче законодавство у напрямку розширення кількості депутатських мандатів, що розподіляються за правилами пропорційної системи. Але всі ці

²¹ Див.: Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porownawcza. Pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta. Wroclaw, W-wo Uniwersytetu Wroclawskiego, s. 175.

²² Див.: Гарань О.В., Майборода О.М., Ткачук А.Ф., Хмелько В.Є. "Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією". - Київ, "КМ Академія", 2000, с. 131.

спроби були заблоковані президентським вето. Модифікації виборчого законодавства (спрощення процедури реєстрації списків політичних партій і кандидатів, більш точне регламентування проведення виборчої кампанії тощо) не змінили загальний змішаний характер виборчої системи і формули розподілу мандатів між партіями.

У розвитку українських партій також слід відзначити зростання їх кількості (біля 120 зареєстровано Мінюстом). При цьому джерелами зростання кількості партій були і розколи тих, що існували, і створення нових партій.

Переважна більшість партій, що брали участь у виборчих перегонах 2002 р., були зареєстровані у відповідності до Закону України "Про об'єднання громадян". Новий закон "Про політичні партії України", що був прийнятий парламентом 5 квітня 2001 р., передбачає (ч.3 розд. VI заключних положень) проведення перереєстрації партій протягом року після проведення найближчих парламентських виборів і тому він не вплинув на хід виборчої кампанії 2002 р.

Напередодні парламентських виборів 2002 р. українські партії мали більш розгалужену мережу партійних організацій, ніж ту, що була в них у попередніх виборчих кампаніях. У середньому, як показує таблиця 1 інформаційно-аналітичної довідки, що її підготували співробітники Центрвиборчкома, у кожному з регіонів України весною 2002 р. налічувалося близько 70 зареєстрованих обласних організацій політичних партій.²³ Ці дані з певною мірою спрощення можна інтерпретувати таким чином, що партії мали регіональні організації приблизно у половині областей України. Такою була формальна картина представництва партій у регіонах. Але реальна картина була набагато гірше.

Про реальний організаційний та кадровий потенціал політичних партій свідчить їх участь у висуванні кандидатів і проведенні виборчих кампаній в одномандатних виборчих округах. За даними Центрвиборчкома, на виборах 2002 р. 76 політичних партій висунули своїх кандидатів у одномандатних округах. З них лише 13 партій висунули кандидатів у більш ніж 50 виборчих округів, а 42 партії змогли висунути не більше 10 кандидатів кожна.

У виборчий бюлетень для голосування по багатомандатному загальнонаціональному виборчому округу були внесені списки кандидатів, що

²³ Рибачук М., Фурашев В., Нестеренко І. Інформаційно-аналітична довідка про політичні партії України та їх місцеві осередки. // www.cvk.ukrpack.ua

були висунуті 11 блоками і 22 політичними партіями. Якщо порівняти з виборами 1998 р., то слід відзначити і зростання кількості учасників виборчої кампанії (з 30 до 33 списків), і зростання чисельності виборчих блоків політичних партій (з 9 до 11). При цьому, якщо на виборах 1998 р. лише один виборчий блок подолав 4% бар'єр, то на виборах 2002 р. серед 6 переможців знаходяться 3 блоки політичних партій.

Підсумки парламентських виборів у багатомандатному виборчому окрузі представлені у наступній таблиці (див. *Таблиця 3*)

Таблиця 3. Підсумки голосування у багатомандатному виборчому окрузі по спискам політичних партій і блоків у 2002 р.²⁴

Партія (виборчий блок)	% голосів, відданих за списки	Кіл-сть депутатських мандатів	% мандатів
Блок В. Ющенко "Наша Україна"	23,57	70	31,11
Комуністична партія України	19,98	59	26,22
Блок "За єдину Україну"	11,77	35	15,66
Блок Ю. Тимошенко	7,26	22	9,78
Соціалістична партія України	6,87	20	8,89
Соціал-демократична партія України (о)	6,27	19	8,44
Разом	75,72	225	100

За політичні партії і блоки, що пройшли до складу парламенту, проголосувало 75,72% виборців, усі інші партії і блоки отримали 18,12% голосів, 2,45% виборців проголосували проти всіх і 3,71% бюлетенів були визнані недійсними.

Індекс пропорційності виборчої системи Р. Гунтера на виборах 2002 р., за нашими підрахунками, склав $I_p = 75,9$. У порівнянні з виборами 1998 р. (85,9) він на зменшився на 7 пунктів. Таке зменшення, на наш погляд, стало наслідком створення більшої кількості блоків політичних партій і більш успішного проведення ними виборчої кампанії у порівнянні з виборами 1998 р.

Зменшення кількості голосів, відданих за політичні партії і блоки, які не змогли пройти до парламенту (у 1998 р. такі голоси склали 34,21%, а у 2002 р. - 18,12%) привело до зниження коефіцієнту редукції виборчої системи W_r , який склав **37,81** (у 1998 р., нагадаємо, він дорівнював 53,4).

²⁴ Дані про вибори 2002 г. наводяться за офіційним сайтом Центрвиборчкома України (www.cvk.ukrpack.ua)

Індекс ефективної чисельності партій Лааксо-Таагепера склав у 2002 р.: на виборчому рівні - **7,96**; на парламентському рівні - **4,6**. Тут також потрібно відзначити зменшення величини індексу у порівнянні з 1998 р. Він тепер став значно ближчим до середніх значень у країнах Центральної та Східної Європи.

Індекс фракціоналізації (F) партійної системи Д. Рея, розрахований для відсотка голосів, отриманих партіями у багатомандатному окрузі, також виріс у 2002 р. до **0,88** (0,80 у 1998 р.). Це свідчить про деяке зростання пропорційного представництва політичних партій на рівні парламенту.

Разом з тим, характеризуючи динаміку партійної системи, не слід забувати, що на виборах суперництво між політичними партіями проходило не лише на майданчику багатомандатного округу. Партії також змагалися за голоси виборців у 225 одномандатних виборчих округів.

В одномандатних виборчих округах, згідно з нашим законодавством, переможець визначається у відповідності з принципом відносної більшості. Як відзначає М. Дюверже, "...мажоритарне голосування в один тур веде до дуалізму партій."²⁵ Відомо, що така виборча система використовується у країнах вестмінстерської двопартійної демократії.

Однією з характерних особливостей такої системи голосування є велика диспропорційність розподілу голосів виборців, переважна більшість яких пропадає, а власник депутатського мандату користується підтримкою меншості виборців. Не становить винятку з цього правила і українська практика.

За даними Центрвиборчкома, на виборах 2002 р. за 225 мандатів вели боротьбу 3084 кандидати (у середньому 14 чоловік за один мандат). За нашими підрахунками, власника депутатського мандату на виборах 2002 р. підтримали у середньому 35,68% виборців округу, при цьому 64,32% виборців віддали свої голоси за інших кандидатів.²⁶

Зведені дані про партійну належність депутатів, обраних у одномандатних округах ми представили у наступній таблиці.

Таблиця 4. Партійна належність депутатів, обраних в одномандатних округах у 2002 р.

²⁵ Дюверже М. Политические партии. - М., 2000, с. 279

²⁶ Підрахунки зроблені за даними таблиці "Результати голосування в Україні в одномандатних виборчих округах", де вказані проценти голосів, отриманих переможцем у кожному окрузі. Таблиця знаходиться на сайті Центрвиборчкома.

Партія/блок партій	Кіл-сть мандатів	% мандатів
Блок "За єдину Україну"	66	29,33
Блок В Ющенко "Наша Україна"	42	18,67
Комуністична партія України	6	2,67
Соціал-демократична партія України (о)	5	2,22
Блок "Демократична партія – Демократичний союз"	4	1,78
Блок "Єдність"	3	1,33
Соціалістична партія України	3	1,33
Партія національно-економічного розвитку України	1	0,44
Українська морська партія	1	0,44
Безпартійні	94	41,79
Разом	225	100

Підсумки парламентських виборів у одномандатних округах продемонстрували, що мажоритарна система відносної більшості сприяла тому, що два найбільших виборчих блоки розділили між собою 48% депутатських мандатів і ще 42% отримали безпартійні депутати, за яких традиційно проголосували виборці, що орієнтуються на особисті якості і можливості претендентів на парламентські крісла. Загальна партійна структура парламенту з урахуванням результатів виборів у багатомандатному і одномандатних округах представлена у наступній таблиці.

Таблиця 5. Партійна структура парламенту України за результатами виборів 2002 р.

Партія (блок)	Кіл-сть мандатів	% мандатів
Блок В. Ющенко "Наша Україна"	112	24,9
Блок "За єдину Україну"	101	22,4
Комуністична партія України	65	14,4
Соціал-демократична партія України (о)	24	5,3
Соціалістична партія України	23	5,2
Блок Ю. Тимошенко	22	4,9
Інші партії	9	2
Безпартійні	94	20,9
Разом	450	100

Якщо виходити з критерію класифікації політичних партій (приймаючи за них у даному випадку також блоки партій), який запропонував П. Майр, то дві найбільші партії, що отримали на виборах більше 15% голосів, разом мають

47,3% мандатів. Це означає, що партійна система України залишається системою малих партій.

Два виборчих блоки мають достатній коаліційний потенціал для формування парламентської більшості, хоча незначної і нестійкої. Тому коаліційний уряд при такому складі парламенту може бути як урядом більшості, так і (що є більш вірогідним) урядом меншості.

Змішана виборча система, застосована на парламентських виборах 1998 - 2002 рр., сприяла більшій політичній структуризації парламенту. В сучасній політології для вимірювання структуризації парламенту використовується введений Л. Майером індекс агрегації (А).²⁷ Його величина для досліджуваного періоду є частка від ділення середнього відсотка парламентських місць (S), що контролюється найбільшою партією, на середню кількість парламентських партій (N). За нашими підрахунками, індекс А за 1998-2002 рр. в Україні дорівнював **3,73**.

Ця величина індексу близька до тої, що була у Фінляндії у 1945-1979 рр. і 1980-1984 рр., де вона дорівнювала відповідно 3,38 і 3,11, для Голландії (1945-1979 рр.), де вона дорівнювала 3,57, для Швейцарії, де вона у той же час складала 3,49.²⁸ Звернемо увагу на те, що всі ці країни характеризуються багатопартійністю, коаліційними урядами та використанням інших механізмів сосупільної демократії, чого поки що немає в Україні.

Аналізуючи політичну географію виборів 2002 р., необхідно відзначити, що партії і блоки, що подолали 4% виборчий бар'єр, зробили це у більшості регіонів. Результати тут такі: виборчий блок В. Ющенко "Наша Україна" подолав виборчий бар'єр у 24 регіонах і у 15 з них зайняв перше місце по кількості голосів; виборчий блок "За єдину Україну" відповідно - 23 і 1; Комуністична партія України - 24 і 10; Соціал-демократична партія (о) - 16 і 0; Соціалістична партія України - 15 і 1; виборчий блок Ю. Тимошенко - 19 і 0.

Якщо адміністративну мапу України розмалювати у кольори політичних партій, що зайняли на виборах 2002 р. у відповідних регіонах перше місце, то вона буде виглядати як двокольорове полотно з двома плямами. З заходу на схід України, включно з центральними областями (Вінницькою, Київською,

²⁷ Див.: Mayer L. C. A Note on the Aggregation of Party System In: Western European Party Systems, P. Merkl (ed.), NewYork, Free Press, 1980, pp. 335-347.

Сумською, Черкаською і Чернігівською) вона повинна бути розмальована у кольори блоку "Наша Україна". Усі інші області України, за виключенням Полтавської і Донецької (де перемогли відповідно СПУ і блок "За єдину Україну") слід розмалювати у кольори КПУ.

Але така картина буде серйозним спрощенням політичних вподобань електорату. Крайне полярними виглядають політичні вподобання електорату на протилежних кінцях України. У трьох областях Західної України (Львівська, Тернопільська і Івано-Франківська) виборці віддали свої голоси виключно за праві та правоцентристські політичні блоки ("Нашу Україну" і блок Ю. Тимошенко). І ці ж блоки не подолали виборчого бар'єру у Донецькій, Луганській областях і м. Севастополі, де виборці проголосували за ліві та центристські партії. У всіх інших регіонах виборчі блоки і партії, які увійшли до складу парламенту, змогли подолати виборчий бар'єр.

²⁸ Про індекси агрегації у вказаних країнах див.: Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porownawcza. Pod redakcją A. Antoszewskiego i R. Herbuta. - Wrocław, 1997, s. 179.